

Judaeus ex machina

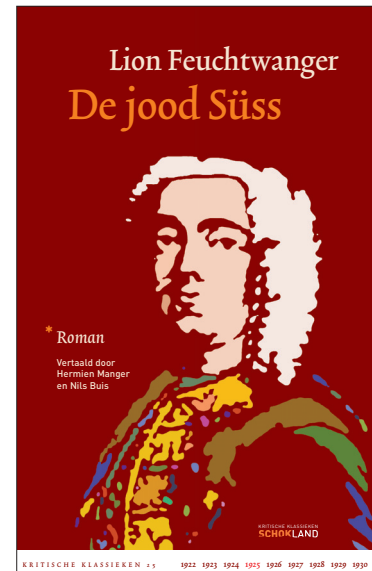
BRON: De jood Süß, Uitgeverij Schokland, 29 augustus 2025

Ingekorte versie van het nawoord van Ewout van der Knaap

Het succes en de ondergang van de hofadviseur Joseph Ben Issachar Süßkind Oppenheimer (1698-1738) heeft na zijn dood de aandacht getrokken van historiografen, schrijvers, filmregisseurs en operamakers. Daarbij deed men niet altijd recht aan de historische situatie. Naast Lion Feuchtwangers roman *Jud Süß* uit 1925 werd ook de gelijknamige nazi-propagandafilm beroemd die het levensverhaal van Oppenheimer voor een rabiaat antisemitische boodschap misbruikte.

De beeldvorming was het grootst via de literatuur. Het eerste toneelstuk over *Jud Süß* schreef Feuchtwanger zelf, in 1917. Vlak ervoor had hij het boek gelezen dat Manfred Zimmermann in 1874 over de casus Oppenheimer publiceerde: *Josef Süß Oppenheimer, ein Finanzmann des 18. Jahrhunderts - Ein Stück Absolutismus- und Jesuitengeschichte. Nach den Vertheidigungs-Akten und den Schriften der Zeitgenossen*. Het boek opent met de stelling dat er in de 18e eeuw veel 'geluksridders en avonturiers' waren en dat Oppenheimer er één van was. De historische figuur Oppenheimer werd in 1736 door de hertog van Württemberg tot Geheimer Finanzrat van het hertogdom benoemd. Feuchtwanger was gegrepen door de opmerking dat Oppenheimer, die geen praktiserende jood was, zichzelf had kunnen redden als hij zich tot het christendom zou hebben bekeerd. Feuchtwangers toneelstuk in vijf bedrijven ging op 13 oktober 1917 in het Schauspielhaus in München in première, nadat de opvoering aanvankelijk verboden werd, kreeg matige en ook antisemitische reacties, en werd in 1917 in boekvorm gepubliceerd.

Feuchtwanger trok het stuk al snel uit ontevredenheid terug, want hij vond het te beperkt, zoals hij in 1958 terugblikkend opmerkte. Vanaf 1918 wijdde hij zich aan de gelijknamige roman, die flink wat omvangrijker werd dan de 131 pagina's toneeltekst. Feuchtwanger componeerde de roman in vijf boeken, verdeeld over de vorsten, het volk, de joden, de hertog en de ander. Met deze ordening schiep hij een leesbare structuur van telkens ongeveer honderd bladzijden. Daardoor zijn er nogal wat passages veranderd en ook worden sommige personages op

een andere manier ingevuld dan in het toneelstuk. Zo heet de dochter van Süß — Naemi in de roman — in het toneelstuk Tamar en verschijnt ze na haar dood als een lokkende en troostrijke stem uit het hiernamaals in zijn cel. Dat Feuchtwanger een engelachtige dochter voor Süß bedacht hangt er volgens sommigen mee samen dat Feuchtwanger een dochter had die vroeg overleed en naar wie hij hevig bleef verlangen.

In dezelfde tijd schreef Feuchtwanger ook het satirische artikel *Gespräche mit dem Ewigen Juden*, dat in 1920 verscheen en opvalt doordat de Eeuwige Jood een antisemitische krant wil beginnen, omdat is aangetoond dat de rassen-theorie op drijfzand berust, waarmee zijn bestaansrecht wordt aangetast. Hij constateert dat er altijd een zondebok nodig is als de tijd erom vraagt: een 'Judaeus ex machina'.

Feuchtwanger werd in 1884 geboren in München en groeide op in een gegoed burgerlijk joods milieu. In München en Berlijn studeerde hij germanistiek en geschiedenis. Na zijn studie werd hij theatercriticus van *Die Weltbühne*, in 1908 richtte hij zijn eigen tijdschrift *Der Spiegel* op. Hij was jarenlang actief als dramaturg, werkte in de jaren 20 nauw samen met Bertolt Brecht en schreef ettelijke toneelstukken waar hij bescheiden successen mee boekte, tot hij zijn aandacht verlegde naar het schrijven van,

aanvankelijk, historische romans en met Thomas en Heinrich Mann de best verkopende auteur van zijn tijd werd. Naast kort proza zou hij uiteindelijk zeventien romans schrijven. Feuchtwangers oeuvre ontstond in een antisemitisch klimaat dat na de Eerste Wereldoorlog nog rabiatier werd dan het al was. Met de zogenaamde Wartesaal-trilogie, bestaande uit *Erfolg*, *Drei Jahre Geschichte einer Provinz* (1930), *Die Geschwister Oppenheim* (1933) en *Exil* (1940) probeerde hij zijn tijdgenoten over de politieke crisis te alarmeren. In *Erfolg*, al in 1930 in de vertaling van Antonie Donker in het Nederlands verschenen, zat hij de tijd dicht op de huid: hij zette de opkomst van Hitlers partij in de jaren 1920-23 als afgeronde episode neer, wat hem door de nationaalsocialisten niet in dank werd afgenomen. In het Centraal blad voor Israëlieten in Nederland (15 december 1933) noemde Siegfried van Praag *Die Geschwister Oppenheim* 'een boek van grooten moed'.

Met Willy Bredel en Bertolt Brecht was Feuchtwanger redacteur van het emigrantentijdschrift *Das Wort* dat van 1936 tot 1939 verscheen en vanuit Moskou werd verspreid. Feuchtwanger was in die jaren omstreken door zijn naïeve reisverslag *Moskau 1937 – Ein Reisebericht für meine Freunde* dat in 1937 bij Querido verscheen en poogde de kritiek die André Gide op de Sovjet-Unie had geuit te niet te doen. Hij prees Stalin, bij wie hij op audiëntie mocht en dat is hem nog lang nagedragen, zowel in Duitsland als in 1948 in de Verenigde Staten ten tijde van de communistenjacht onder Mc Carthy. Pas recent werd het beeld van naïviteit en verheerlijking van de dictatuur bijgesteld. Daarna verscheen onder meer de *Josephus-Trilogie* (1932, 1935, 1945) over de joodse geschiedschrijver Flavius Josephus. Zijn laatste twee romans verschenen in 1957 en 1958 in het Nederlands: de historische roman *Die Jüdin von Toledo* (1955) en het bijbelse verhaal *Jefta und seine Tochter* (1957).

In augustus 1933 werd Feuchtwangers werk door de nazi's verboden en werden hijzelf en zijn vrouw verbannen. Ze vertrokken naar Frankrijk, leefden een tijd in Sanary-sur-Mer. Door toedoen van het Vichy-regime kwam hij in 1940 in een interneringskamp bij Aix-en-Provence terecht waaruit men hem vrij wist te krijgen. Met hulp van een aantal Amerikanen, onder wie Varian Fry, die een organisatie hadden opgezet om door de nazi's bedreigde schrijvers en kunstenaars uit het bezette Frankrijk te helpen ontsnappen, dook het echtpaar Feuchtwanger korte tijd onder in Marseille en vluchtte uiteindelijk via Spanje en Portugal naar Los Angeles. Daar bleven de Feuchtwangers ook na de oorlog wonen. In 1942 keek hij op de Franse

tijd terug in *Unholdes Frankreich*, een boek dat later onder de titel *Der Teufel in Frankreich* verscheen. Op 21 december 1958 zou Feuchtwanger in de Verenigde Staten overlijden, zijn graf bevindt zich op de Woodlawn Memorial Cemetery in Santa Monica.

Nadat in mei 1922 het romanmanuscript van *Jud Süß* klaar was, bleek het moeilijk om een uitgever te vinden in een tijd dat historische romans niet in zwang waren. De roman verscheen uiteindelijk, ruim zeven jaar na de toneelpremière, in 1925 bij Drei Masken Verlag en bleek tot verbazing van de uitgever een daverend succes: tot juli 1931 waren er al 100.000 exemplaren gedrukt. Er verschenen al snel vertalingen in het Engels, Frans, Italiaans, Zweeds, Deens, Nederlands, Russisch, Pools, Fins, Hebreeuws, Jiddisch, Tsjechisch, Lets, Hongaars, Spaans, Catalaans, Kroatisch, Portugees, Japans, IJslands, Noors, Ests, Slowaaks, Roemeens en Bengaals. Van deze vertalingen werden er tot juli 1931 al 638.000 exemplaren verkocht en op 1 oktober 1949 was dit aantal opgelopen tot ruim twee miljoen. Feuchtwanger was dermate beroemd dat Menno ter Braak ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag in *Het Vaderland* (5 juli 1934) aandacht aan hem besteedde.

Nadat Feuchtwanger en zijn werk door de nazi's in de ban was gedaan, verscheen *Jud Süß* in de ingekorte versie bij de Nederlandse Exiluitgeverijen Querido en Forum en later ook bij Neuer Verlag in Stockholm. Ook de naoorlogse edities gebruikten die geredigeerde versie.

Na de oorlog liet de verschijning van de roman geruime tijd op zich wachten, omdat men voor een foute interpretatie van de roman vreesde en een samenleving die ideologisch verkeerde paden had ingeslagen niet rijp achtte voor het boek. Pas midden jaren vijftig verscheen er in de reeks Bürgers Taschenbücher weer een pocketversie bij de Westduitse uitgeverij Das goldene Vlies. Deze editie werd begeleid door een voorwoord waarin de uitgever het haar 'literaire plicht' noemde 'om het boek weer publiekelijk toegankelijk te maken'. Bovendien had het boek 'tegen de achtergrond van de laatste decennia van de Duitse geschiedenis een nieuwe betekenis gekregen'. Het voorwoord sprak over de moeite om onbevange met het onderwerp om te gaan, maar dat de roman zou kunnen helpen op weg naar 'grote, grootmoedige en groothartige onbevangenheid'. Dat was een zeer grote verwachting van literatuur die tegelijkertijd strookte met de hoop die men had gevestigd op effecten van Anne Franks dagboek.

hij stelde dat ieder boek pas klaar is door zijn lezers: 'het heeft zoveel betekenissen als het lezers heeft'. Toen hij in 1929 de originele verslagen van het proces tegen Oppenheimer had gelezen, stelde hij vast dat hij met zijn roman op het goede spoor zat.

Oppenheimer wordt door zijn omgeving tot jood gemaakt, hij geldt als ‘de machtigste jood van Europa’. De benamingen ‘Jud Süß’ en ‘Süß, de jood’ zijn onaangenaam; kennelijk was het de door tijdgenoten gebruikte spotnaam voor Oppenheimer, maar in de tekst van de roman wordt die benaming niet gebruikt. Als anderen over hem spreken wordt hij door hen gedepersonaliseerd door de benaming ‘der Jude’ en als het perspectief bij hemzelf ligt dan is het ‘Josef Süß’. In totaal komt het woord ‘Jud(e)’ in de roman maar liefst 771 keer voor, dus gemiddeld meer dan eenmaal op iedere pagina; nog afgezien van ‘jüdisch’ (55 keer).

Je kunt je afvragen of Feuchtwanger zijn hoofdpersonage niet al te zeer tot een seksueel roofdier maakt en daarmee de vroege beeldvorming bestendigt en stereotypeeringen versterkt. Uiteindelijk zijn de lezers zelf verantwoordelijk voor hun interpretatie. Bij degenen die het antisemitisme kopiëren in plaats van zich ertegen verzetten is literatuur in verkeerde handen. De roman nodigt nog steeds uit voor discussie, mede door de hybriditeit van het hoofdpersonage dat schijnbaar tegenstrijdige karaktereigenschappen heeft. Oppenheimer heeft zijn menselijke zwaktes en is zeker geen glorieuze, onbaatzuchtige held. Hij is zelfbewust en dat leidt vaak tot irritaties.

Het vroege succes van de vertaling van de roman in Engeland (1926) resulteerde in een verfilming. Albert Einstein was in 1934 bij de première in New York van de Engelse film *Jew Süss*. Vanaf 8 mei 1935 werd deze film van

de oorspronkelijk Duitse regisseur Lothar Mendes onder de titel *Jood Süß* in Nederlandse bioscopen vertoond ('toegang boven 18 jaar'). In datzelfde jaar publiceerden de latere voorzitters van de tijdens de bezetting door de Duitsers ingestelde Joodse Raad A. Asscher en D. Cohen namens het 'Comité voor bijzondere Joodsche belangen' de brochure *De Duitse jodenhaat in woord en beeld*, om te waarschuwen tegen het nietsontziende antisemitisme van Hitlers regime. Niet lang daarna, in september 1935 werden in Duitsland anti-joodse rassenwetten van kracht.

Maar het was een andere verfilming die een veel grotere bekendheid zou krijgen, in het collectieve geheugen zou blijven hangen en de aandacht voor Feuchtwangers roman zou verdringen. Joseph Goebbels, de Duitse rijksminister van Volksvoorlichting en Propaganda, was ontstemd over de Engelse verfilming van *Jud Süß*, vanwege de deelname van de naar Engeland geëmigreerde regisseur en de oorspronkelijk Duitse acteur Conrad Veidt, die bekend werd door zijn rol in de expressionistische film *Das Cabinet des Dr. Caligari* (1920), bovendien met een joodse huwde en in 1939 Brits staatsburger werd.

Het godsdienstig-staatkundige dagblad *De Tijd* meldde op 9 februari 1940 dat de regisseur Veit Harlan de opdracht had ontvangen een film over Oppenheimer te maken. 'Dit zal de eerste uitgesproken anti-semietische film zijn, welke in den Duitschen eenheidsstaat wordt gedraaid.' De krant meldde bovendien:

'In de film *Jud Süß* zal Veit Harlan waarschijnlijk demonstratief aan het groote publiek laten zien, hoever in die dagen de joodsche invloed op het leven van vorst en volk en staat ging! Hij is hiertoe persoonlijk naar Krakau, Chelm en Lublin gereisd om er de ghetto's in oogenschouw te nemen en het ligt voor de hand, dat zijn daar opgedane indrukken geheel en al ten nadeele van de Joodsche cultuur zullen uitvallen.'

De nazi-propagandafilm *Jud Süß* uit 1940 maakt van het historische verhaal een antisemitisch kostuumdrama waarin allerlei negatieve stereotyperingen (uiterlijkheden, doortraptheid, immoraliteit, materialisme, vergelijking met sprinkhanenplaag) worden gebruikt om de jodenhaat en de politiek van vervolging te legitimeren. De wereldpremière van Harlans film vond op 6 september 1940 in Venetië plaats, op 24 september 1940 werd de Duitse première in het Berlijnse Ufa-Palast am Zoo groots gevierd in aanwezigheid van alle acteurs, propagandaminister Goebbels, hoge officieren en andere hoogwaardigheidsbekleders. Ook in andere steden volgden op dergelijke wijze opgetuigde premières. Goebbels noteerde op

26 september 1940 zijn dagboek dat ook Hitler in zijn nopjes was met de film. De film werd als 'staatspolitiek en artistiek bijzonder waardevol' bestempeld en bioscoop-eigenaren werden op straffe van beroepsverbod verplicht de film te vertonen. Er werden maar liefst 450 kopieën vervaardigd, een veel groter aantal dan gebruikelijk, en daarnaast nog 150 kopieën voor gebruik binnen de nazi-partij, inclusief de Wehrmacht en de SS in omloop gebracht. Heinrich Himmler verordonneerde op 30 september 1940 dat de film in de loop van de winter aan de complete SS en de politie moest worden vertoond. Tot het einde van de oorlog hebben naar schatting 20 miljoen mensen de vrijwel onvermijdelijke film gezien, een kassakraker die ook diep in de provincie, aan het front en in bezette gebieden met mobiele projectieapparatuur werd vertoond. Bewakers van ghetto's en vernietigingskampen kregen de film ook te zien, waarmee haat en geweld werden gestimuleerd en gelegitimeerd.

Na de oorlog werd Harlan aangeklaagd voor het feit dat hij met de film aan een misdaad tegen de menselijkheid had bijgedragen; Harlan werd vrijgesproken, omdat hij had ingebracht dat hij door Goebbels zou zijn gedwongen. Het oordeel veroorzaakte veel opschudding, omdat nu veel filmmakers zich konden vrijpleiten. In 1958 veroordeelde Harlan echter wel een rechtszaak waardoor vertoning van alle elf naoorlogse Harlan-films werd verboden en die de film *Jud Süß* als antigrondwettelijk, opruiend en beledigend voor de joodse staatsburgers van de Bondsrepubliek Duitsland kenmerkte.

Feuchtwanger walgde van Harlans film *Jud Süß*, al had hij hem nooit gezien, en verkeerde in de veronderstelling dat het een verwormen adaptatie was van zijn roman. In een open brief in *Die Weltbühne* verweet hij in 1941 zeven acteurs uit de film dat ze willens en wetens mee hadden gewerkt aan het creëren van een verwormen beeld van een grote man, dat ze daarvoor geen enkel excuus konden hebben, omdat ze wisten dat ze zich ideologisch lieten instrumentaliseren en niet aan een kunstzinnige film meewerkten. Bovendien hadden enkele acteurs in toneelversies van de roman gespeeld en laten blijken de intentie van de roman te snappen. Anderen en ook Harlan claimden echter dat een novelle van Wilhelm Hauff uit 1827 de bron was voor de propagandafilm.

In 1927 verscheen Feuchtwangers roman bij Querido in Nederlandse vertaling onder de titel *Macht* (*Süss, de Jood*); ingenaaid kostte het boek hfl 4,25 en gebonden hfl 4,90. In 1929 volgde een tweede druk. Opvallend is dat in deze

edities de ondertitel tussen haakjes staat, alleen in de titel 'Süss' wordt geschreven en verder 'Süsz' wordt gehanteerd. In dagblad *Het Volk* (1 november 1927) verscheen een advertentie voor de vertaling van Feuchtwangers roman van de Amsterdamse, socialistische boekhandel die onder N.V. Ontwikkeling viel. Daarin werd een citaat van A.M. de Jong prominent aangehaald:

'Macht is een der sterkste boeken, die ik sinds lange tijd las en ik wens het gaarne een massa lezers. Het steekt in zijn stormachtige bewogenheid ver uit boven het meerendeel der tamme romannetjes, die ons dagelijks worden geboden. Een gróót-mense-lik werk!'

In *De Groene Amsterdammer* van 26 november 1927 werd naast *De Tooverberg* van Thomas Mann ook Feuchtwangers roman lovend besproken: 'Wie zou, na een boek als dit, nog durven beweren, dat de historische roman heeft uit gediend?' In zijn recensie prees H. Salomonson ook de vertaling: 'De vertaling van Victor E. van Vriesland is uitmuntend, een kunstwerk op zichzelf.' Ook het *Centraal blad voor Israëlieten in Nederland* (25 november 1927) oordeelde positief: 'een cultuurgeschiedenis van de Joden in optima forma. Het is een boek vol leven; haast te gering van omvang om den buitengewoon rijken inhoud te kunnen bevatten.' Süß, 'de financiële raadsman', komt er bij de recensent goed vanaf, ook omdat hij door de joodse gemeenschap in het verhaal 'als een redder der Joden aangezien' wordt. Ondanks zijn wereldse gedrag 'blijft hij zich in zijn hart Joodsch voelen en zijn het dan ook de Joden, die hem bijstaan en het mogelijke voor hem doen, als zijn moeilijke uren geslagen zijn. Wij kunnen dit boek ten zeerste aanbevelen.'

Feuchtwangers roman was Van Vrieslands eerste boekvertaling. Later zou hij onder meer teksten van Giraudoux, Belle van Zuylen, Rilke, Grillparzer en Camus vertalen. Van Vriesland was in zijn tijd bijzonder invloedrijk als bloemlezer en jurylid. Vanwege zijn joodse afkomst werd hij vervolgd en hij dook onder. In 1954 trok hij in zijn lezing 'De onverzoenlijken' fel van leer tegen de cultuur van vergiffenis.

Nadat dat in 1933 al in Duitsland was gebeurd, werd in 1940 het werk van Feuchtwanger ook in Nederland in de ban gedaan. In dat jaar werd *Jud Süß* naast alle andere geschriften van Feuchtwanger ook in Nederland verboden. Er verscheen in 1940 een 'Lijst van boeken waarvan de uitleening verboden of voorbehouden is' door de openbare leeszaal en bibliotheken die 'elk voor zich opgege-

ven, welke boeken naar hunne meening niet of onder voorbehoud dienden te worden uitgeleend: een en ander overeenkomstig de door de Deutsche Overheid gegeven Richtlijnen'. Dit deed men 'ingevolge de circulaire van 28 Aug./3 Sept. 1940 en van 21 Sept. 1940'. Op de vierde pagina werd vermeld: 'Feuchtwanger, L.: Alles.'

Voor de Tweede Wereldoorlog verschenen in het Nederlands vier drukken van Feuchtwangers roman. Allereerst, zoals al vermeld, in 1927 en 1929 bij Querido onder de hoofdtitel *Macht*, met een omvang van 526 pagina's. Vervolgens in 1939 twee drukken bij De Arbeiderspers onder de titel *Süsz, de Jood*. Deze derde en vierde druk vermelden dat de vertaling 'nog eens extra nagezien' is door Van Vriesland, telt 568 bladzijden en bevat een apart lijstje met vertalingen van liedpassages. De in mei 1939 verschenen druk was het eerste deel van de goedkope meiserie (hfl 3,40 voor zeven romans) waarmee De Arbeiderspers een groot publiek trachtte te bereiken.

Na de oorlog verschenen in het Nederlandse taalgebied nog twee drukken: allereerst in 1950 de vijfde druk als *Reuzensalamander* bij Querido en in 1963 een nieuwe vertaling onder de titel *Jood Süß* bij L.J. Veen, als pocket in de reeks *Amstel Boeken* (vanwege de omvang met de reeksnummers 81/82 dubbel genummerd) voor het bedrag van hfl 2,95. Lag het aan de schaamte of aan het taboe van antisemitisme, kwam het door de verstikkende werking van en associatie met de propagandafilm dat er sindsdien meer dan zestig jaar geen Nederlandse edities meer verschenen? Op de omslag van de Nederlandse pocket stond: 'We zouden Süß kunnen vergelijken met Reinard de Vos: Wij bewonderen zijn slimme streken en zijn charme, maar vinden zijn niets ontziende machts- en bezitswellust onuitstaanbaar.'

Vertaler van de editie uit 1963 was Hermien Manger, die eigen werk schreef en onder meer Luther (*Van wereldlijke overheid*), Grass (*Kat en muis*), Hoffmann (*De zandman*), Klambund (*Raspoetin*), Fichte (*Het weeshuis*), Frisch (*Gantenbein*), Dostojewski (*Schuld en boete*), Poe (*Verhalen*), Baum (*Rendez-Vous in Parijs*) en Stendhal (*Rood en zwart*) vertaalde.

De pocket *Jood Süß* werd niet breed besproken en kwam voornamelijk in signalementen voor. Allereerst in *Trouw* (31 januari 1963): 'Zeer boeiende roman van een van de Joods-duitse meesters der romankunst.' Het vrije volk noemde alleen de titel en sprak zelfs foutief van een 'herdruk' (1 juni 1963). De recensent J. de V. in *Het Parool* (16 december 1963) bleef aan de oppervlakte door te schrijven

dat *Jood Süß* 'in een nieuwe, goede vertaling van Hermien Manger' is verschenen, en dat het een 'goede historische roman' betreft. Geen woord over de complexe geschiedenis van deze klassieker en ook geen woord over het antisemitisme in Nederland, getuige de ongemakkelijk klinkende slotwoorden 'Feuchtwanger, zelf een jood, heeft in *Jood Süß* een beeld gegeven van de in Duitsland altijd weer vervolgte joden.'

Opmerkelijk genoeg volgt Mangers vertaling de Duitse ingekorte en bewerkte versie, die Feuchtwangers goedkeuring niet kon wegdragen. Nu, in deze zevende druk, die ruim zestig jaar na de laatste Nederlandse versie en precies honderd jaar na de eerste publicatie in het Duits bij Uitgeverij Schokland verschijnt, is deze dwaling weer rechtgezet.

Ewout van der Knaap is hoogleraar Duitstalige literatuur en cultuur aan de Universiteit Utrecht.